

Roboz Erika PhD (1984) ókortörténész, a Szépművészeti Múzeum munkatársa, továbbá a MTA–ELTE Lendület *Újasszír és Újbabiloni Pecséthengerek és Istenvilág* Kutatócsoport tagja. Fő kutatási területe az ókori közel-keleti kultúrák (főként Szíria-Palesztina, Anatólia, Mezopotámia) vallás- és művészettörténete, szűkebben véve az ókori művészettel szorosan összefonódó vallási ikonográfia, a képi ábrázolások fejlődésének és a motívumok adaptációjának vizsgálata.

Küzdelem a Láthatatlan ellen

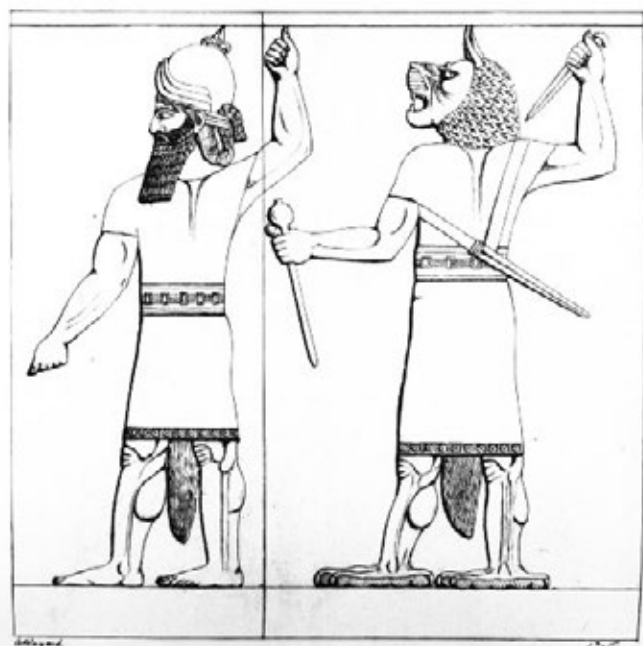
Az oroszlándémon és a lesújtó isten páros ábrázolása Mezopotámiában

Roboz Erika

Liptay Éva (1966–2022) emlékére

A lesújtó pozícióban megjelenített oroszlándémon (*ugallu*) és a szakállas férfi istenség (Lulal) párban történő ábrázolásával a palotadomborművektől a szobrokon keresztül egészen a gliptikáig találkozhatunk Mezopotámia művészetében. Emellett a két figura külön ikonográfiai életúttal is rendelkezik. Az embertestű, oroszlánfejű, madárkarmokkal rendelkező démon (*ugallu*) ikonográfiája egészen az akkád korszakig (Kr. e. 3. évezred vége) nyúlik vissza. Az összefoglaló elnevezéssel illetett ún. lesújtó istentípus ábrázolásai több ókori keleti kultúra régészeti leletanyagában, így Anatóliában, Szíria-Palesztinában, Egyiptomban és Mezopotámiában különböző korszakokban is megtalálhatóak.¹ A típus egyik képviselője, a szarvkoronát, illetve mindössze egy rövid tunikát viselő, szakállas lesújtó istenség (Lulal) kifejezetten a Kr. e. 1. évezredi mezopotámiai művészet egyik jellegzetes alakjaként gyakran jelenik meg az oroszlándémon társaságában.

Mindkét figura ikonográfiájában egyértelműen az ún. lesújtás-motívum jelenti az elsődleges kapcsolódási pontot. A korszakban nagy népszerűségnek örvendő párosukat számtalan, főként mágikus funkcióval bíró tárgyon örökítették meg az újasszír és újbabilóni művészek (1. kép).² Jelen tanulmány célja egy olyan ikonográfiai tipológia felállítása, mely a képi ábrázolások különféle variációinak áttekintésén keresztül mutatja be a két figura ikonográfiai kapcsolatát. A jelenettípusok szisztematikus vizsgálata lehetséges választ igyekszik nyújtani a lesújtó páros ábrázolásait érintő két legfontosabb kérdésre: Az egy irányba forduló lesújtó alakok pontosan mi ellen küzdenek? Illetve az antitetikus kompozícióba rendezett, egymást fenyegető lények tényleg egymást akarják legyőzni?

1. kép. A. H. Layard rajza a lesújtó párosról Sîn-ahhē-erība Délnyugati palotájából (OD IV 30) (Barnett–Bleibtreu–Turner 1998, 91–92, no. 362a és Pl. 266 nyomán)

Az oroszlándémon alakja és mágikus szerepe Mezopotámiában

Az oroszlándémon ikonográfiájával foglalkozó kutatások közül néhány olyan fontos alappublikáció említhető meg, amelyek régóta jól ismertek a tudomány számára, és elsődlegesen a figurát ábrázoló tárgyi anyag összegyűjtésére és értelmezésére fókuszálnak. Dessa Rittig 1977-es katalógusában a Kr. e. 13–6. század közé keltezett újasszír és újbabilóni mágikus szobrocskák osztályozását végezte el.³ Az oroszlándémon mágikus szerepének kapcsán egyértelműen egy újasszír vagy újbabilóni bronzszobrocskán (2. kép)⁴ lévő felirat értelmezése jelentett fordulópontot a korábbi vélekedésekhez képest, melyek addig egyértelműen az Alvilághoz kötötték, és Nergal istenséggel azonosították a lényt (*utukku*).⁵ A szobor felirata a Gonosz elleni küzdelemről tanúskodik, amely olyan illusztris frázisokkal utal a lény hatalmára, mint például a „Gonosz nyakának össze-

zúzója” vagy „az ellenség bejutásának (belépésének) meggátolója”.⁶ A felirat új értelmezése fontos mérföldkönek tekinthető a démon identitásának meghatározásában, mely alapján egy bajelhárító, és ehhez kellő mágikus erővel, ezen keresztül pedig egy pozitív aspektussal rendelkező mágikus lény képe rajzolódik ki a gonosz *utukku*-démon helyett.

Anthony Green több tanulmányában különféle szempontok szerint foglalkozott az oroszlándémon ikonográfiájával és szerepkörének meghatározásával.⁷ Az oroszlándémon átfogó ikonográfiai vizsgálataként 1986-ban elkészítette az alakjához kapcsolódó, tárgyi anyag első katalógusát,⁸ mely alapvetően a mezopotámiai művészetre fókuszálva a kezdetektől az óperzsa korig tekinti át az oroszlándémon ábrázolásait, belefoglalva a hettita, újhettita, északnyugat-iráni példákat is.⁹

Frans Wiggermann 1992-es monográfiájában a védelmező lényekhez kapcsolódó rituális szövegek alapján, a korábban mitológiai alakként ismert oroszlán-embert fedő *ugallu* elnevezés új fordításával (vö. „Big Weather Beast”, „Big Day”) a lényt az oroszlánjegyekkel rendelkező, időhöz vagy időjáráshoz kapcsolható démonok egy szélesebb, nehezen körülhatárolható csoportjába sorolta.¹⁰ A mágikus gondolkodásban a napot reprezentáló idődémonként értelmezett *ugallu* („Big Day”) bajelhárító hatalma részben talán abból fakadhatott, hogy természetéből adódóan valamilyen formában a naphoz (napfényhez) kötődött, mely tulajdonsága hasonló hatalommal ruházta fel, mint amelyet a naphoz és a fényhez köthető legfontosabb védelmező istenségek (Šamaš, Šukūdu, Szíriusz, Nuska) is birtokoltak.¹¹ Az irodalmi szöveghagyomány alapján úgy tűnik, hogy a nyilván eredetileg mesterségesen képzett sumer jövevényszó (U₄.GAL) akkád nyelvű *ugallu* olvasata valamikor a középbabilóni kortól válhatott elterjedté, miután a mitológiai szövegek (mint például a Teremtés-eposz is) a lényt az őskáosz-Tiamat seregének egyik legyőzött tagjaként említik, aki így a győztes Marduk seregében tovább harcolva a kozmikus küzdelemben is részt vesz.¹²

A lesújtó oroszlándémon ikonográfiájának fejlődése Mezopotámiában és a környező régiók művészetében (Kr. e. 3–2. évezred)

A mezopotámiai oroszlándémon Green (1994) meghatározása szerint egy olyan keveréklény (német szakkifejezéssel: *Mischwesen*), aki alapvetően két lábon álló, emberi testű, oroszlánfejet viselő figura, mely madár-, emberi- és patásállat (szamár) testi jegyeit ötvözi magában, és lesújtó pozícióban jelenik meg.¹³ A figura ikonográfiájának evolúciós szakaszai alapvetően illeszkednek az Edith Porada által a mezopotámiai démoni figurák ábrázolásainak fejlődése kapcsán felállított, öt fontosabb fázist magába foglaló kronológiai sémába.¹⁴

Az oroszlándémon a Kr. e. 3. évezred végén már azonosítható az akkád gliptikában,¹⁵ melynek lesújtó pozícióban látható ábrázolása megelőzve a lesújtó emberi alakok megjelenését,¹⁶ különféle istenek, például a napisten vagy a viharisten társaságában látható.¹⁷ Fontos különbségként említhető meg, hogy az ún. akkád típus nem azonos a későbbiekben azonosítható óbabilóni típussal, ugyanis jobban dominálnak benne az oroszlánra és az emberre jellemző testi elemek, így inkább

2. kép. Lesújtó oroszlándémon újasszír vagy újbabilóni bronzszoborcája (BM 93078) © The Trustees of the British Museum

a későbbi, egyfajta sztenderdnek tekinthető óbabilóni típus előfutáraként értelmezhető (3. kép).¹⁸ Általános ikonográfiája szerint emberi testtel ábrázolják, rövid vagy hosszú tunikát vagy szoknyát visel, ugyanakkor szélesre tárt pofájú oroszlánfeje van. Oroszlánmancscsal vagy emberi végtagokkal rendelkező figura, melynél ekkor még hiányzik a későbbi óbabilóni alak két jellegzetes vonása: a felálló hegyes (szamár)fül és a hátsó lábakon megjelenő hangsúlyosabb madárjegyek. Ha meztelenül ábrázolják, soha nem látható a nemi jellegek ábrázolása, a lény nem itifallikus, így deklaráltan nincsen kapcsolata a termékenységgel. A lesújtás-motívum itt még nem tekinthető általánosnak az oroszlándémon ikonográfiájában, hiszen mindössze két pecsétlapon látható.¹⁹ A motívum alkalmazásában a mellső végtagok oroszlánjegyei, a mancsok elvesztésével mutatható ki változás, hiszen az emberi kéz megjelenése egyrészt a karakter civilizálódására utal, másrészt a fegyverek vagy a préda (állati ellenség) kézben tartásának előfeltételeként magyarázható az ikonográfiában.

3. kép. Akkád pecséhenger (Ermitazh 6587)
(Green 1986, 168 no. 5 és Pl. 2 nyomán)

4. kép. Óbabilóni pecséhenger
(OI A17659) ©The University of Chicago

A III. Ur-i dinasztia alatt megindul a figura humanizálódása, ekkor jelenik meg változatként a felálló hegyes szamárszerű fül, illetve kezében gyakran prédát (madár, kis négylábú), vagy már fegyvert (tőr) tart.²⁰

Az óbabilóni korszakban kialakul a sztenderd típus ikonográfiája: a többnyire madárkarmos vagy emberi lábú, rövid szűrőfegyverrel (tőrrel vagy késsel) lesújtó, másik kezével buzogányt vagy furkósbotot markoló lény, aki leggyakrabban pecséhengerek vagy a fennmaradt lenyomataik több istent felvonultató prezentációs vagy fogadalmi jeleneteiben az istenek (például a lesújtó viharisten) társaságában tűnik fel.²¹ Az óbabilóni korban egyértelműen a figura támadó aspektusa kap kiemelt hangsúlyt: a látható ellenségek sorában az állati ellenség (a lemészárolandó állat)²² mellett megjelenik az emberi ellenség, mely leggyakrabban egy kisméretű (álló, térdelő vagy fejjel lefelé lógó) emberfigura²³ vagy egy levágott emberfej (4. kép)²⁴ formájában látható az oroszlándémon kezében.²⁵

Az óelámi oroszlándémon ábrázolása egyértelműen az óbabilóni alakot követi. A jelenlegi ismeretek szerint egyetlen ábrázolása egy Szúzából származó pecséhengeren (Sb 14193) maradt fenn. A típus jellegzetességeként a tátott pofájú oroszlánfej, rövid szoknyát viselő, lesújtó figura maga előtt tartott kezében egy lekerekített, ék alakú tárgy látható, amely valószínűsíthetően nem fegyverként értelmezhető, de pontos azonosítása egyelőre kérdéses.²⁶

A középbabilóni (kassú) korban a démon már általános bajelhárító szerepkörben tűnik fel, és konzisztens ikonográfiával rendelkezik. *Kudurru*kon és kisebb százalékban pecséhengereken bukkan fel, főként önálló alakként, mely egy adott istenséget szimbolizál vagy apotropaikus elem. Tárgytípusként

a mágikus agyagfigura is ekkor jelenik meg a régészeti leletanyagban, mely talán az újasszír és újbabilóni korszakban népszerű depozit figurák lehetséges előfutárának tekinthető. A madárkarmos láb ekkor válik uralkodóvá, és a korszakból alacsony számban fennmaradt képi ábrázolás alapján kijelenthető, hogy az emberi láb eltűnik a figura ikonográfiai repertoárjából.²⁷ Az oroszlándémon általánosan szoknyát visel, de ha mégis mezítelen, akkor jellegzetesen rövid, felkunkorodó farka van (5. kép).²⁸ A kortárs középasszír művészet hiátust jelent az asszír fejlődési ívben, a lénynek ebben az időszakban nincsen azonosítható nyoma a monumentális művészetben, sem a gliptikában.

Az oroszlándémon alakja emellett a korabeli Anatóliában is ismert volt. A figura hettita változatát vélhetően az a mezopotámiai, pontosabban az óasszír,²⁹ illetve az óbabilóni és középbabilóni hatások is alakíthatták, de néhány elem tekintve markáns eltéréseket mutat az általános mezopotámiai alaktól, mint például a lesújtás helyett két magasba emelt fenyegető kar. Emellett a hettita istenvilágra jellemző olyan általános ikonográfiai jegyei is vannak, mint a felfelé kunkorodó orrú lábbeli, melyek a későbbi újhettita variáns ikonográfiájában is nyomon követhetők.

A hettita oroszlándémon tisztán apotropaikus szimbólumként, kapubejáratokon és ortosztát-reliefeken jelenik meg a művészetben. A hettita birodalmi tradíciókat tovább örökítő újhettita államból, Karkemisből ismert egy dombormű (Ankara 6996), amely az újhettita típus legfontosabb jellemzőit ábrázolja: oroszlánfej kis ovális fülekkel, emberi láb és lábbeli, széles övvel összefogott rövid tunika (a mezopotámiai típussal szemben nem félmeztelen felsőtest), támadófegyverek (tőr, kard és kardhüvely), illetve a lesújtás-motívum.³⁰ A III. Ur-i dinasztia kori és az óbabilóni típushoz hasonlóan az újhettita típus is fejjel lefelé lógó prédaállatot vagy állati ellenséget tarthat előre nyújtott kezében. Emellett egyik vagy mindkét vállán ragadozómadarak ülhetnek, ahogy az arámi nyelvű Zincirli citadellájához vezető kapu külső oldaláról származó relief

5. kép. Középbabilóni *kudurru* töredéke
(Sb 30) © Musée du Louvre

6. kép. Lesújtó isten újbabilóni agyagszobrocskája (AN1924.701)
© Ashmolean Museum, University of Oxford

(VA 2655) oroszlándémonjának ábrázolásán is látható, mely egyértelműen újhettita jellegzetességnek tekinthető.³¹

A Metropolitan Museum of Art gyűjteményében őrzik azt a vélhetően Északnyugat-Iránból származó, a Kr. e. 1. évezred elejére keltezett bronz fejpárt,³² mely eredetileg építészeti elemként, vagy talán egy rituális edény részeként, esetleg harci kocsira szerelhető díszítőelemként funkcionálhatott. A démon egyértelműen a mezopotámiai típus ikonográfiai jegyeit viseli. A tátott pofájú oroszlánfejet a III. Ur-i dinasztia kori ábrázolásokon látott felálló, hegyes, számárszerű füllel, továbbá a figura nyakán madárjellegű tollazatra emlékeztető, körkörös gallérszerű „sörénnyel” ábrázolták a pár egyik darabján (MMA 1989.281.27).³³

A lesújtó istenalak azonosításának problematikája Mezopotámiában (Kr. e. 1. évezred)

A Kr. e. 1. évezred Mezopotámiában a lesújtó szakállas, a palotadomborműveken gyakran *fleur-de-lis*-vel díszített szarvkoronát és mindössze csak egy rövid tunikát viselő isten az újasszír kortól az *ugallu*val közös kompozíciókban jelenik meg. Az alak korábbi előfordulása kérdéses. Fontos megjegyezni, hogy a lesújtó pozíció, illetve a lesújtó istentípus korábbi korszakokban is jelen van a művészetben, de a vizsgált alak és a korábbi korszakok lesújtó istenei között megdöbbenetlenség lenne pusztán ikonográfiai alapon egyértelmű párhuzamot vonni a szükséges szöveggyománnyal figyelembevételével és ismerete nélkül. A fegyvertelen öklét magasra emelő, fenyegető figura azonosítására több kísérlet is történt, melyek túlnyomórészt az ábrázolásból indultak ki: „Gott in Angriffshaltung mit Waffen” (Rittig 1977), „Typ XVI: Ninurta Genius” (Kolbe 1981), „House God” (Green 1983), Papsukkal/Ninšubur (Moorey 2004).³⁴ Ezekkel szemben Frans Wiggermann a rituális szövegek vizsgálatának segítségével a rituálék mágikus lényei közül a Lulalal azonosította az alakot,³⁵ aki egy egyértelműen pozitív, bajelhárító szerepkörrel rendelkező, a Gonosz elűzésében és távoltartásában aktívan részt vevő istenség. A rituálék kellékeként előírt isteni lényegű szobrocskák elkészítésének előírásai alapján Lulalé az egyetlen, amelyet agyagból készítettek el az istenszobrokhoz általánosan alkalmazott fa (tamariszkusz) helyett³⁶ (6. kép).³⁷ Figuráját gyakran az *ugallu*éval párban az ún. liminális terek két oldalán ásták a földbe, illetve helyezték el (például az udvar hátsó sarkaiban, vagy kapubejáratok két oldalán), így biztosítva a helyiség mágikus védelmét az ártó erők behatolása ellen.³⁸

A mágikus gondolkodás mechanikájának lényege a repetíció (mimézis) segítségével történő re-stabilizáció, a teremtettség előfeltételeként legyőzött káosz, illetve a kozmosz erőinek segítségül hívása, a világrend felállításának újrajátszása, a transzcendenssel való kommunikáció és a kialakult kapcsolat megerősítése. A megfelelő mágikus figurák stratégiai fontosságúak számukra történő elhelyezésével az általuk hordozott bajelhárító erő válik célzottan összpontosíthatóvá. Az emberek világában ezeken a pontokon alakulnak ki a horizontálisan és vertikálisan is értelmezhető liminális terek. A föld felszíne olyan átjárható határként működik, amely elválasztja a különféle ártó és jótékony erők lakhelyéül szolgáló Alvilágot az emberiség organikus és élő kozmoszától. Az emberi világ épített környezetének (például az épületek helyiségeinek) léptékét tekintve a liminális terek közé tartoznak a sarkok, falak, küszöbök, ajtók és ablakok nyílásai, tetők és padlások is, melyek védelemre és rituális megtisztításra szorulhatnak.³⁹

A lesújtó páros ábrázolása az újasszír és újbabilóni művészetben (Kr. e. 1. évezred)

Noha a lesújtó oroszlándémon és a lesújtó istenalak egyazon jeleneten történő első közös ábrázolása egy, az óbabilóni korra keltezhető különös elrendezésű, háromalakos hematit pecsét-hengeren maradt fenn (BM 89725),⁴⁰ mind az oroszlándémon,

mind a lesújtó isten számára az újasszír kor hozza meg a legnagyobb népszerűséget, melyet tárgytipusok tekintetében a legváltozatosabb régészeti anyag is alátámaszt.

Lesújtó párosukat számtalan palotadombormű⁴¹ mellett a kőből⁴² és bronzból⁴³ készült reliefplaketteken, Pazuzu-fej-amuletteken,⁴⁴ napon szárított agyagból készült szobrocskákön,⁴⁵ bronzszobrocskákön,⁴⁶ továbbá egy rituális kelléktárgyként használt bronzkolompon,⁴⁷ egy amulettként is viselhető ékszer elemén,⁴⁸ valamint egy újbabilóni⁴⁹ és egy újelámi pecséthengeren,⁵⁰ illetve tizenkét pecsétlőn⁵¹ is megőrkítették az asszír és babilóni, illetve az újelámi és az óperzsa művészek.⁵²

A némiképp ábrázolásbéli hiátusnak tekinthető középasszír időszak után a páros Sín-ahhē-erība alatt (Kr. e. 704–681) jelenik meg a monumentális művészetben, és jelenlétük az óperzsa korban is kimutatható.⁵³ Az uralkodó ninivei Délnyugati palotájának falait díszítő reliefek a korszak ábrázolásainak talán legszebb és ikonográfiai szempontból jól vizsgálható példái (7. kép).⁵⁴

A Kr. e. 1. évezredben *ugalluként* nevezett oroslándémon általános ikonográfiája szerint oroslánfejű, felálló szamárfüleket, emberi karokat, ragadozómadár-karmos lábat viselő emberalak (az emberi láb visszaszorul). Ruházatát tekintve vállon átvetett pánttal és övvel rögzített szoknyát visel, elől lelógó rojttal, felsőteste mezítelen. Fegyverzetét általánosan a lesújtó kézben tartott tör,⁵⁵ illetve a maga előtt tartott kezében lévő buzogány (mint általános hatalmi szimbólum) alkotja. A palotadekorációs programokban ő az egyetlen mágikus lény, amely támadó pozícióban tartott fegyverrel látható, míg társának (Lulal), a minden esetben előtte ábrázolt lesújtó istennek nincsen fegyvere.⁵⁶

A figurák elsődleges funkciója a rituális szöveghagyomány alapján a bajelhárítás.⁵⁷ Az *ugallut* a rituális szövegek egyértelműen a külső bejáratokhoz és a hálóteremhez kötik,⁵⁸ ami az asszír uralkodói kontextusban megjelenő monumentális ábrázolások szimmetriára törekvő elhelyezésével is összhangban áll.⁵⁹ David Kertai 2015-ös tanulmányában a palotadekorációs programokban ábrázolt mágikus lények típusai, funkciója és elhelyezése közti kapcsolatot vizsgálta, melynek alapján elkészítette a Délnyugati palota mágikus védelmének tervrajzát. Az *ugallut* önállóan vagy a lesújtó páros tagjaként különféle variációkban (párosukat más mágikus lényekkel is kiegészítve) elsősorban a palotán belüli bizonyos helyiségek külső bejáratát, a helyiségbe vezető átjárót vagy folyosót díszítő reliefeken találhatjuk meg. A Délnyugati palota helyiségei közül kiemelkednek a különleges rituális védelmet igénylő ún. rituális tisztálkodási helyiségek, melyek védelmét a fennmaradt ábrázolások alapján kifejezetten a lesújtó páros biztosította. A rituális tisztálkodási helyiségekből egyébként hét található a palotában, melyek az épület legbelső helyiségeinek számítanak.⁶⁰ Az Aššur-bān-apli Északi palotájában található két rituális tisztálkodási helyiség mellett a központi udvarra kivezető kapu, illetve az épület talán legfontosabb bejáratának számító trónterem központi kapujának védelmét látják el,⁶¹ kiegészülve egy ugyancsak bajelhárító funkcióval rendelkező, lándzsáját maga előtt tartó szakállas férfialakkal,⁶² a *lahmuval*.⁶³

A Pasargadai S palota dísztermének („Audience Hall”) bejáratánál álló töredékes ortosztát domborművek jól illusztrálják az újasszír uralkodói reprezentáció hatását az óperzsa

7. kép. Lesújtó páros Sín-ahhē-erība Délnyugati palotájából (BM 118932) (fotó: Lőrincz Huba, 2017)

korban. A két relief a palota északnyugati főbejáratának két oldalán helyezkedett el, a paneleken ábrázolt figurákból kizárólag a kilépő lábaik maradtak meg, melyek bokáig láthatóak. A lesújtó istenség emberi lába mögött megjelenő alaknál a domborművek erősen töredékes és hiányos állapota ellenére is jól kivehetőek az *ugallura* jellemző madárkarmos lábak, ami a két alak elhelyezkedésének újasszír sorrendjét mutatja.⁶⁴

A lesújtó páros ábrázolástípusainak tipológiája és összehasonlítása a képi források tükrében (Kr. e. 1. évezred)

Az *ugallu* és Lulal a mezopotámiai istenvilág pozitív és védelmező figurái, akiknek ezen szerepére a mágikus szöveghagyomány is utal. Együttes ábrázolásuk és lesújtó pozíciójuk mellett fontos alapvonásként említhető még, hogy jeleneteikből hiányzik a látható ellenség ábrázolása. A kapubejáratok esetében az ún. „láthatatlan ellenséget” fegyverrel és ököllel fenyegető testtartás a bajelhárítás funkcióját erősíti, melyben a lesújtó lények hatalmát kifejező lesújtás-motívum egyszerre offenzív és defenzív jelentéstartalma is megjelenik. A felemelt kéz (ököl) emellett önmagában klasszikus hatalmi szimbólumként értelmezhető, mely a gesztus szimbólumértékét erősíti.⁶⁵

A két alakot ábrázoló jelenetet, egymáshoz viszonyított elhelyezkedésüket, továbbá a lesújtás hatásirányát megvizsgálva a figurák két fő típusa különíthető el:

1. Azonos irányba forduló figurák (*ugallu* + Lulal)

A figurák hatóereje egy irányba mutat (ez a leggyakoribb típus). A lesújtó istenség csak ebben az ábrázolástípusban szerepel, és kizárólag az *ugalluval* párban jelenik meg. Két azonos irányba néző *ugallu* vagy Lulal nem jelenik meg az ábrázolásokon.

2. Antitetikus figurák

8. kép. 1.A.1 altípus: Pazuzu-amulett elülső oldala (AN 1998.19)
© Ashmolean Museum, University of Oxford

9. kép. Lesújtó páros bronzszobrocskája (BM 115509) (Green 1986, 212–213, no. 120 és Pl. 32 nyomán)

10. kép. 2.A.1. altípus. A lesújtó páros egymást átkaroló figurája Lamaštu-amulett töredékén (BM 80–7–19, 319) (Panayotov 2020, 138, fig. 6.9 nyomán)

A két alak hatóereje „keresztelje” egymást (vagy egymás felé irányul). A figurák elrendezésének különféle variációit tekintve ezen a típuson belül az egymás felé forduló *ugallu* + Lulal párosa (2.A), továbbá az egymás felé forduló *ugallu* + *ugallu* párosa (2.B) jelennek meg. Az antitetikus *ugallu* + *ugallu* páros szerepelhet önállóan, kiegészítheti egy önálló Lulal, vagy az 1. típus mellett jelenik meg.

Az 1. ábrázolástípusban egyértelműen látható az erőhatás iránya. A mágikus figurák fenyegető erejüket egy irányba – vélhetően a láthatatlan ellenség felé – összpontosítják, aminek révén egy bizonyos tér mágikus védelmét biztosítják. Ezt az elgondolást erősíti meg többek között, hogy a monumentális művészetben az 1. típus az újasszír palotadekorációs programok kiemelt vizuális elemeként az adott helyiséget összekötő átjárók (liminális terek) és bejáratok oldalát díszítő reliefs párokon jelenik meg, melyek célzott elhelyezéssel bizonyos helyiségek mágikus védelmét biztosították. Ezen kívül az egyazon irányba forduló lesújtó páros számtalan további olyan tárgytípuson előfordul, melyek mágikus aspektussal is rendelkeznek (rituális tárgyak, szobrocskák, amulettek, pecséhengerek és pecsétlők).

A lesújtó Lulal mögött haladó lesújtó *ugallu* e sorrendje az 1. ábrázolástípus hagyományos (kanonikusnak tekinthető) kétdimenziós ábrázolási formájának számít, mely akkor is érvényesül, ha a figuracsoport többalakos vagy többregiszteres jeleneten szerepel. Érdekes kivételt képez ez alól az Ashmolean Museum gyűjteményében őrzött Pazuzu-amulett-töredék elülső oldalának második regiszterében a jobbra forduló lesújtó páros közé beékelődő, szintén jobbra forduló és lesújtó pozícióban ábrázolt Pazuzu figurája (8. kép),⁶⁶ mely 1.A.1 altípusként elkülöníthető (a három alak együttes előfordulásához lásd bővebben Niederreiter Zoltán tanulmányát e kötetben).⁶⁷ A háromdimenziós alkotások közül fennmaradt egyetlen bronzszobrocskán a lesújtó páros egy közös, alul csappal ellátott ovális formájú talpazatra helyezve, egymás mellett állva jelenik meg (9. kép).⁶⁸

A 2. ábrázolástípus ezzel szemben kérdéseket vethet fel: a képi források *a priori* interpretációja alapján korábban ezt az elrendezést több kutató is az egymás elleni harcként vagy „egymás erejének kioltásaként” értelmezte.⁶⁹ Logikusan nézve, pozitív aspektusú mágikus lények esetében egymás legyőzése és egyáltalán fenyegetése erős kételyeket támaszthat, melynek nyomán fel-

11. kép. 2.A.2. altípus. A lesújtó páros egymást átkaroló figurája Lamaštu-amulett töredékén (MS 2779) (George 2016, 52–53, no. 63 és Pl. 138 nyomán)

merülhet, hogy az elrendezés mögött más magyarázat húzódik meg: ha a lények nem egymás ellen harcolnak, akkor erejük pontosan mire irányul, és mi lehet e speciális elrendezés magyarázata?

A kapubejáratok, átjárók ábrázolásainak többrétegű értelmezése alapján egy békésebb interpretáció, a láthatatlan ellenséggel történő küzdelem egy másik formája, az ártó erők útjának elzárása⁷⁰ jelenik meg a védendő területet „kétoldalról határoló” agresszív testtartású lények elrendezésében,⁷¹ mely összecseng a figurák rituálékban előírt elhelyezési gyakorlatával is.⁷²

A 2. ábrázolástípuson belül további ikonográfiai altípusok különíthetők el, melyek hozzájárulnak a fenti értelmezés alátámasztásához:

2.A.1. altípus: a Lamaštu-amulettek tárgycsoportjába tartozó, kagylóból vagy elefántcsontból készült darab megmaradt töredékének (10. kép)⁷³ alsó regiszterében egy törrel felfegyverzett *ugallu* és egy unikálisan szintén tört tartó *Lulal* egymást átfogó pozícióban látható. Egymás iránti békés szándéku jeleként fegyvereik hegye egymás testétől eltartva, felfelé néz. A 2.A.1. altípus egyrészt a szoros testi kontaktusba lépő figurák, másrészt pedig a felfegyverzett *Lulal* szempontjából tekinthető egyedi vizuális megoldásnak. Strahil Panayotov az ún. betegség-jelenetet tartalmazó amulettek vizsgálatáról szóló munkájában a kompozíció magyarázatában a síkban megjelenített perspektivikus ábrázolásmód keltette torzítást látja – azaz tulajdonképpen a síkban „összecsúszó” alakok ábrázolásának egy sajátos vizuális megoldását, mivel a két figura alapvetően – a rituálé számára biztosított helyszín bejáratának egy-egy oldalára helyezve – a helyiség védelmét látja el. E típusnál is felvethető a köztük lévő tér teljes lezárásának hangsúlyozása (vagy elképzelhető magyarázat lehet még a regiszterben a helyhiány leküzdésének sajátos vizuális megoldásaként a két antitetikus elhelyezkedő, kapuőrző és lesújtó figura összecsúsztatása is). Ugyanennek a kompozíciónak egyetlen párhuzama ismert egy, a Schøyen-gyűjteményből származó Lamaštu-amulett hátoldalának alsó regiszterében, ahol a páros többszörös védelmi gyűrűt alkotva, egymást át-

12. kép. 2.A.2. altípus. A betegagy védelmezői (AO 2491) © Musée du Louvre

fogva és „egymással együtt” a Lamašut közrefogva helyezkedik el (11. kép).⁷⁴

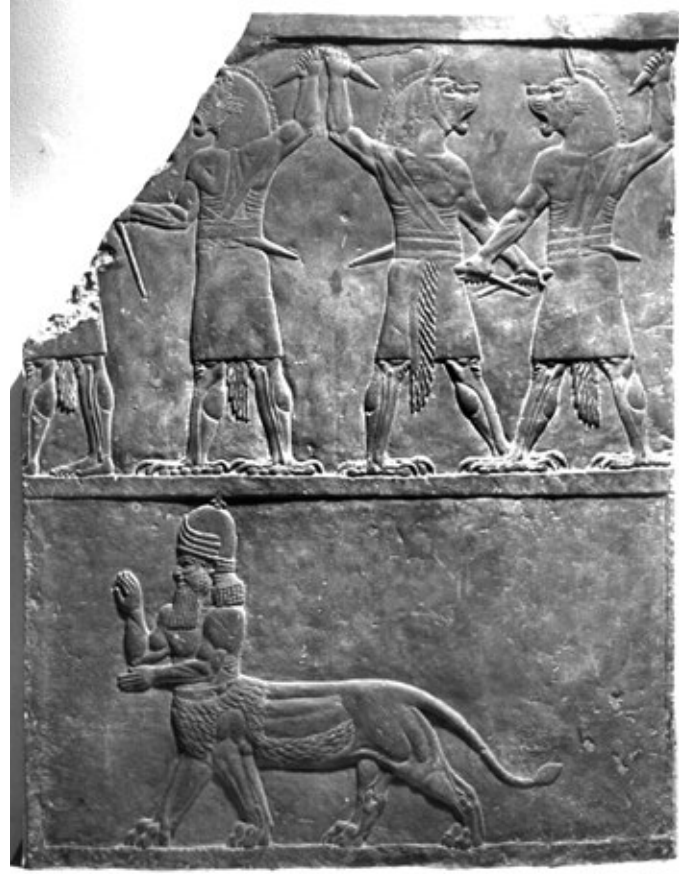
A 2.A.2. altípusban az *ugallu* + *Lulal* egy többregiszteres, az újasszír korra keltezett Lamaštu-amulett-töredék (12. kép)⁷⁵ elülső oldalának második regiszterében betegség-jelenet két oldalára helyezve látja el a rituális tér védelmét, ahol éppen a beteg gyógyítása, azaz az ártó eröktől történő megszabadítása zajlik.⁷⁶ Ebben az altípusban a két antitetikus figura közti térben a gyógyító papokkal körülvett betegség jelenik meg mint védendő objektum. A betegség-jelenet szereplőinek egymáshoz viszonyított térbeliségét síkban ábrázoló sajátos vizuális megoldás (ún. *flat perspective*) a betegség-jelenetet ábrázoló többregiszteres Lamaštu-amulettek tárgycsoportjának további darabjain,⁷⁷ illetve a VA 2517 mágikus bronzkolompon is azonosítható.⁷⁸

A 2.B.1. altípusként meghatározott variáció (*ugallu* + *ugallu*) a „Láthatatlan” elleni küzdelem Aššur-bān-apli alatt megjelent ikonográfiai invenciója, mely először az uralkodó Északi palotájának dekorációs programjában érhető tetten, ahol az alakok kifejezetten az alagsorban kialakításra került rituális tisztálkodási helyiségek (S és T termek) bejáratának mágikus védelmét látták el.⁷⁹ Az antitetikus *ugalluk* az 1. ábrázolástípus mellett helyezkedtek el a bejáratot két oldalról szegélyező reliefpárok felső regiszterében (13.⁸⁰ és 14. kép).⁸¹ Egyik kezükben maguk előtt tartott buzogányok keresztezik egymást, mellyel vélhetően a köztük lévő tér lezárása, a láthatatlan ártó erők áthaladásának meggátolása a cél. A T terem bejáratánál elhelyezett domborműpanelek megmaradt alsó regiszterében egy oroszlánkéntaur (*urmahullū*) látható.⁸² A szárnyatlan, a palotareliefeken látható *Lulal*hoz hasonlóan *fleur-de-lis*-vel díszített szarvkoronát viselő, szakállas emberfejű és deréktől lefelé oroszlántestű lény szintén a rituális tisztálkodási helyiségek védelmezését látja el.⁸³

A palotaművészetben jelentkező képi megoldás emellett egy egyedülálló, rituális kelléktárgyon is megjelenik, melyen megfigyelhető az altípus többszörözése. Az újasszír korra datált, összetett ikonográfiával rendelkező mágikus bronzkolomp (*urdu-nig₂-kala-ga*) 2. regiszterét képező hétalakos jelenetben két antitetikus *ugallu*-pár is azonosítható (15. kép).⁸⁴ A ko-

13. kép. 2.B.1. altípus: antitetikus *ugalluk*
Aššur-bān-apli ninivei Északi palotájából (BM 118911)
© The Trustees of the British Museum

14. kép. 2.B.1. altípus: antitetikus *ugalluk* Aššur-bān-apli ninivei
Északi palotájából (BM 118912) © The Trustees of the British
Museum

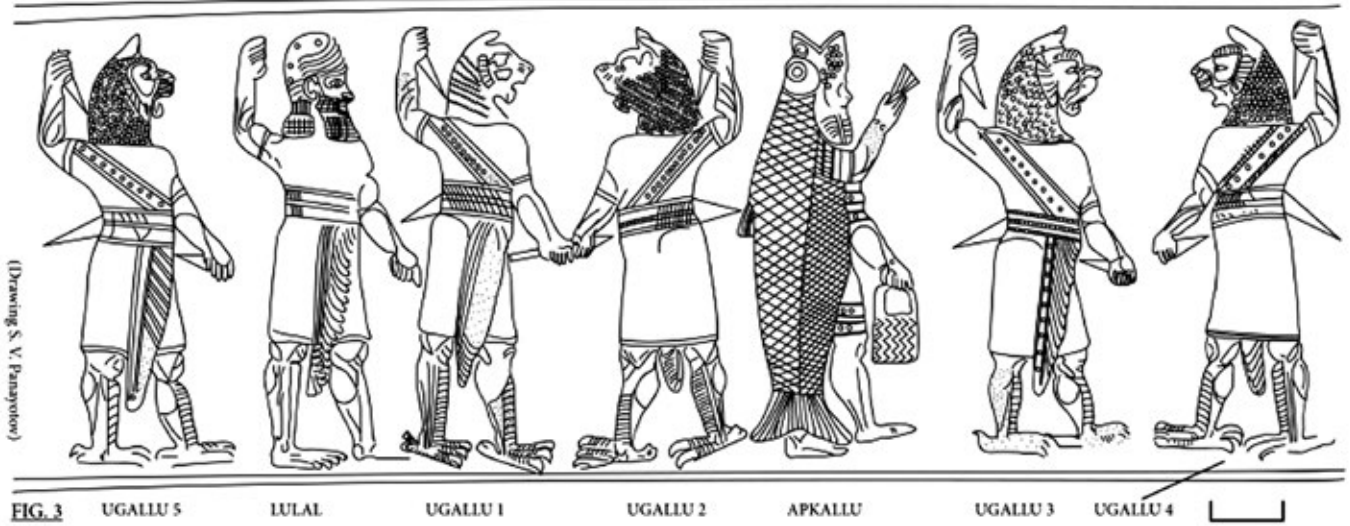
lomp kiterített palástjának rekonstrukciós rajzán a bal oldali figurapár ugyanazt a fegyvert fogva zárja le az áthaladást, míg a jobb oldali figurapár között nyílik némi rés, de maguk felé fordított törjeikkel biztosan nem az egymás iránti agressziós szándékukat fejezik ki (16. kép).⁸⁵ A jelenetben ezen kívül azonosítható a 1. ábrázolástípus, mely a bal oldali figurapár mellett tűnik fel. A kompozícióban szereplő antitetikus *ugallu*-párok többszörözésének magyarázata talán a tárgy mágikus funkciójának növeléséhez szükséges kiemelt rituális védelem igényében rejlik. További jellegzetességként említhető meg, hogy a kolompon ábrázolt lesújtó figurák mindegyike, tehát az egyetlen Lulal mellett az *ugalluk* is ruházatot (tunikát) viselnek.

A 2.B.2 altípus (*ugallu* + *ugallu* / Lulal): a „Láthatatlan” elleni küzdelem (betegágy-jelenet) önálló Lulalal kiegészített verziója. Ez a variáció, az antitetikus *ugallu*-pár, kiegészülve egy *Lulal*al jellemzően a Lamaštu-amulett elülső oldalán ábrázolt betegágy-jelenet sávjában tűnik fel, a betegágy és a gyógyítást végző *apkallu*-papok mellett (17. kép).⁸⁶ Az *ugalluk* az összekulcsolt kezeik által szimbolikusán lezárt átjárással az ártó erőket tartják távol a betegágytól.⁸⁷

A Lendület-pályázat keretében végzett kutatás,⁸⁸ az újasszír, újbabilóni és óperzsa pecséthengerek digitális korpuszának összeállítása révén áttekintett tárgyi anyag két olyan, eddig nem ismert párhuzamot szolgáltatott a tudomány horizontján korábban már megjelent óperzsa pecséthenger (7. kép) mel-

15. kép. Mágikus bronzkolomp (VA 2517)
(Collins 2015, 26, fig. 1.4 nyomán)

16. kép. 2.B.1. altípus: mágikus bronzkolomp palástjának kiterített vonalrajza (VA 2517) (Panayotov 2013, 82, fig. 3 nyomán)

17. kép. 2.B.2 altípus: Bronz Lamaštu-amulett elülső oldalán megjelenő betegség-jelenet (AO 22205) © Musée du Louvre

18. kép. 2.B.3. altípus. Óperzsa pecséhenger (Wagner–Boardman 2003, 128, no. 934 és Pl. 135 nyomán)

19. kép. 2.B.3. altípus. Újbabilóni vagy óperzsa pecséhenger (Westenholz 2004, 80, no. 34 nyomán)

20. kép. 2.B.3. altípus: újasszír pecséhenger (Ligabue 84) (Fales – Del Fabbro 2017, 134–135, no. 84 nyomán)

lett, amelyen a két *ugallu* által közrefogott tér kitöltésre kerül.⁸⁹ Ennek nyomán a három pecséhenger alkotta tárgycsoporton megjelenő ábrázolási séma az antitetikus *ugallu*-jelenetek egy új altípusaként történő klasszifikálását tette lehetővé (2.B.3. altípus).

A 2.B.3. altípus (*ugallu* + szimbólum + *ugallu*): a „Látható” védelme, melyben a törrel lesújtó lények által védelt térben olyan alak vagy szimbólum: az óperzsa ikonográfiából jól ismert királyi hős (18. kép), holdsarló alatt önálló alapon lépkedő bika (19. kép),⁹⁰ továbbá egy stilizált fa (20. kép)⁹¹ jelenik meg, melyek szimbólumértékéhez hagyományosan pozitív jelentéstartalom társul.

E kompozíciótípus azért tekinthető különleges vizuális megoldásnak, mert egyrészt a köztes térben megjelenő alak vagy szimbólum ábrázolásával a betegágy-jelenetek mellett további megerősítést nyújt a 2. típus vizuális értelmezéséhez; másrészt kiemeli a lények támadó aspektusban történő megjelenítésének védelmező jelentéstartalmát, melyen keresztül egyértelművé teszi, hogy az egymás felé forduló, fenyegető testtartású lesújtó *ugallu* célja a köztük lévő térben álló objektum védelmezése, és nem egymás támadása.

A szerző jelenlegi ismeretei szerint a 2.B.3. altípus eddig csak a gliptikában (ezen belül is pecséhengereken) azonosítható, a monumentális művészetben vagy plasztikában nincs olyan tárgy, ahol a két antitetikus lesújtó *ugallu* közti tér ne volna üres. A vizsgált tárgyak esetében ugyan felmerülhet az eredetiség kérdése is, de elképzelhető, hogy a Kr. e. 1. évezred első felében létrejött olyan új kompozíciótípusról van szó, amely az újasszír művészetben jelenhetett meg, és a mezopotámiai (újasszír és újbabilóni) ikonográfiai hagyományok hatása révén később az óperzsa motívumkincs részévé vált.

A gliptika mint „kulturális transzfer”

A gliptika talán az egyik legmegfelelőbb művészeti technika, amelynek alkalmazásával készült kis méretű tárgyak (pecséhengerek, pecsétlők) a funkciójuk, értékük és az előállíthatóságuk révén alkalmasak lehetnek arra, hogy a különféle ikonográfiai hagyományokból eredeztethető motívumok különböző kultúrák közti terjedését és nemritkán az eredeti kontextus elhagyásával történő adaptálódását segítsék. Emellett jól reprezentálja egy adott művészeti korszak motívumkincsét, amely különféle vizuális megjelenési formáinak vizsgálatára a Lendület-kutatás is hangsúlyt helyez.

A különféle tárgytipusok az egyes ábrázolástípusok keresztmetszetében történő áttekintése alapján is megállapítható, hogy a Kr. e. 1. évezredi tárgyi anyagban az újasszír és az újbabilóni korszakban kimagasló az azonos irányba néző alakok ábrázolása (1. típus), illetve az antitetikus típus (2. típus) is ekkor jelenik meg a művészetben. A fenti megállapítás a fennmaradt ábrázolások mennyiségének és a tárgytipusok változatosságának tekintetében is egyértelműen a lesújtó páros népszerűségének csúcspontját mutatja az újasszír és az újbabilóni korban, mely a környező régiók művészetére is erős hatással volt.

A Mezopotámián kívüli tárgyak közül a lesújtó páros újelámi verziójának megfigyelhető egyedi jellegzetessége a lesújtó páros ruházata mellett az, hogy az 1. ábrázolástípus (*ugallu* + Lulal) esetén a tisztán mezopotámiai stílusjegyeket felvonultató figurák között térkitöltő elemként megjelenik a rozetta, ahogy egy Szúzából származó, mészkőből készült, töredékes relief plaketten (21. kép),⁹² illetve egy pecséhengeren (22. kép) látható.⁹³ Az 1. ábrázolástípus viszonylag kanonikusnak tekinthető mezopotámiai kompozícióját tovább módosítva a lesújtó páros közötti térben két szárnyas szfinx küzdelemjelenete jelenik meg, melyet egy rozettasorral díszített keret vesz körbe egy szintén kőből készült újelámi relief alsó regiszterében (23. kép).⁹⁴

A tradicionális mezopotámiai ikonográfiai elemek eredeti képi kontextusukból történő kiemelése, adaptálása és az új kulturális környezet hatása révén bekövetkező fokozatos transz-

21. kép. Újelműi relief plakett (Sb 43) © Musée du Louvre

22. kép. Újelműi pecséthenger (M.76.174.420)
(Porada 1981, 232, no. 1227 nyomán)

23. kép. Újelműi mésző relif (Ligabue 157–158)
(Fales – Del Fabbro 2017, 216–217, nos. 157–158 nyomán)

24. kép. Óperzsa pecséthenger (VA 831)
(Moortgat 1940, 151, no. 746 és Pl. 87 nyomán)

26. kép. Újelámi pecséthenger (BM 89519)
(Merrillees 2005, 55, no. 17 és Pl. 7 nyomán)

25. kép. Óperzsa pecséthenger (MMA 1999.325.81)
(fotó: Niederreiter Zoltán)

formálódása, átértelmezése egészen új jelenettípusok kialakulásához is vezethet. A tendencia jól vizsgálható az óperzsa és újjelámi pecséthengerek világában, aminek példájaként a lesújtó *ugallu* egy óperzsa vadászjelenetben az általában valamilyen vadállat vagy keveréklény által megtestesített préda po-

ziciójában (24. kép)⁹⁵ vagy egy duális küzdelemjelenet egyik jelenetében egy másik, óperzsa keveréklényt, a felágaskodó emberi arcú szárnyas vadkecskét legyőzve (25. kép),⁹⁶ módosult szerepkörökben jelenik meg. Egy újjelámi pecséthengeren látható küzdelemjelenetben az *ugallu* elhagyja a hagyományosan ábrázolt pozíciójának számító lesújtást, és az óperzsa királyi hős szerepében, jobb és bal lábát szétvetve, két oroslán hátán állva, mindkét kezével egy-egy gazellát a hátsó lábánál fogva tartó heroikus figurává válik (26. kép).⁹⁷

A lesújt párost alkotó figurák ikonográfiáját illetően további kézzelfogható eredménynek tekinthető, hogy az antitietikus *ugallu*-ábrázolások egy új altípusának azonosítása mellett a Kr. e. 1. évezredi pecséthengerek istenvilágának vizsgálatát célzó Lendület-kutatás Anthony Green 1986-os katalógusához képest további négy tárggyal gazdagította az *ugallu* és Lulalt ábrázoló, eddig ismert pecséthengerek csoportját, melybe természetesen a nem lesújtó, illetve a más tematikájú, például vadász- és küzdelemjelenetekben megjelenő önálló *ugallu* is beletartozik.⁹⁸

Jegyzetek

- 1 Az ún. lesújtó istentípus meghatározása és összefoglalása a bronzkori Szíria-Palesztinában: Collon 1972. Az eredetileg Egyiptomból származó és vélhetően anatóliai közvetítéssel adoptált lesújtás-motívum megjelenéséhez a Közel-Keleten lásd Collon 1986, 165–167; Teissier 1996, 20; Collon–Porada 2016, 93.
- 2 A. H. Layard rajza Sin-ahhē-erība ninivei Délnyugati palotájából, mely a rituális tisztálkodási helyiségként működő 32. terembe (EE) vezető bejárat (o) északkeleti oldalán lévő reliefről készült (OD IV 30), lásd Barnett–Bleibtreu–Turner 1998, 91–92, no. 362a és Pl. 266. A relief párjához lásd az 54. jegyzetet.
- 3 A lesújtó oroslándémont ábrázoló újasszír-újabilóni mágikus kispasztikai anyaghoz lásd Rittig 1997, 103–110.

- 4 Green 1986, 201–211, no. 119. A tárgy a British Museum honlapján: https://www.britishmuseum.org/collection/object/W_1825-0503-77 (link idézésének dátuma: 2022. 10. 08.).
- 5 A lényt az *utukku*-démonok családjába soroló korábbi vélekedések összefoglalásához lásd Green 1986, 153.
- 6 A szobrocskán olvasható szöveg átírásához és fordításához lásd Rittig 1977, 108–109.
- 7 Az oroslándémon identitása körül kialakult vitához és a lény apotropaikus szerepéhez lásd Green 1983, 90–91. Az oroslándémon újasszír és az újabilóni bajelhárító mágikus lények közé sorolható szerepköréhez lásd Green 1984. Az oroslándémon identitásának meghatározásához kapcsolódó kutatástörténethez

- lásd Green 1986, 152–155. Az oroszlándémon lábformájának típusaihoz és evolúciójához a mezopotámiai művészet különböző korszakaiban lásd Green 1988; Green 1994.
- 8 Green 1986.
 - 9 Az Anthony Green 1986-os munkájában megfogalmazott nagy volumenű, az oroszlándémon figurájának írásos és tárgyi anyagának összegyűjtését célzó önálló projekt tervezett második részében Frans Wiggermann tárgyalta volna az alakhoz kapcsolódó szöveg-hagyományt, mely kiegészült volna az első rész Diana Stein által jegyzett, a mitanni művészetben megtalálható, a mezopotámiai típushoz hasonló oroszlándémonról szóló rövidebb kiegészítésével. Az ígéret 1986-ban született, jelen pillanatban a szerzőnek nincs információja arról, hogy ez a munka azóta megvalósult volna, lásd Green 1986, 143–147.
 - 10 Az akkád *ugallu* filológiai háttéréhez és azonosításához lásd Wiggermann 1992, 169–172; Wiggermann 1994, 225–226; Wiggermann 2007, 111–112.
 - 11 Az oroszlándémónnak a Naphoz köthető kapcsolatához bővebben lásd Huxley 2000, 128–130.
 - 12 Green 1984, 83; Wiggermann 1992, 152–157.
 - 13 A keveréklények közé sorolható oroszlándémon régészeti forrása-inak általános összefoglalásához lásd Green 1994, 251, § 3.6.
 - 14 Green 2000, 245–246.
 - 15 Az akkád kori típus ikonográfiájához lásd Green 1986, 156–159.
 - 16 A lesújtás uralkodói kontextusban történő mezopotámiai megjelenése a Sippar-workshop pecséthengerein azonosítható (Isin–Larsa korszak, Kr. e. 19. század közepe), lásd Collon 1986, 165–166.
 - 17 A lesújtó isten és a lesújtó oroszlándémon azonosításához az óbabilóni gliptikában lásd Collon 1986, 165–179, nos. 418–467.
 - 18 Trónon ülő istenség elé vezetett, legyőzött félként megjelenő, lesújtó oroszlándémon akkád pecséthengeren, Green 1986, 168, no. 5 és Pl. 2 (Ermitazh 6587, The State Hermitage Museum, magassága: 35 mm).
 - 19 Lesújtó oroszlándémon egy másik ismert akkád pecséthengeren fennmaradt hasonló jelenetben: Green 1986, 169, no. 6 és Pl. 2. (CBS 31.17.120, University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology, 35 × 22 mm, mészkö, Ur).
 - 20 Green 1986, 159–160, 170 no. 10 és fig. 1a.b, ill. 171, no. 11 és Pl. 3.
 - 21 Az óbabilóni típus teljes katalógusához lásd Green 1986, 160–162, 171–185, nos. 12–51.
 - 22 Állati ellenséget tartó oroszlándémon ábrázolásaihoz lásd Green 1986, 179–181, nos. 35–39.
 - 23 Emberi ellenségre lesújtó oroszlándémon ábrázolásaihoz lásd Green 1986, 174–178, nos. 20–30.
 - 24 Levágott emberfejet kezében maga előtt tartó oroszlándémon egy óbabilóni pecséthengeren is szerepel, lásd Frankfort–Jacobsen 1955, 46, no. 906 és Pl. 86 (Oriental Institute Museum, 23 × 11 mm, szürke kő, Tell Ishchali). A tárgy az Oriental Institute The University of Chicago honlapján: <https://oi-idb.uchicago.edu/id/f38740ca-5715-427c-bcc1-1e6a4fb8cdb5> (link idézésének dátuma: 2022. 10. 21.).
 - 25 Levágott emberfejet tartó oroszlándémon ábrázolásaihoz lásd Green 1986, 178–179, nos. 31–34.
 - 26 Delaporte 1920, 61, no. 18 (S. 507) és Pl. 34 = Green 1986, 186, no. 53 és Pl. 9. (Sb 14193, Musée du Louvre, 23 × 11 mm, bitumenes adalékanyag, Šušinak templom, Szúza). A tárgy a Musée du Louvre honlapján: <https://collections.louvre.fr/ark:/53355/cl010186769> (link idézésének dátuma: 2022. 10. 08.).
 - 27 Green 1986, 162–163, 186–192, nos. 54–64.
 - 28 Ragadozómadár előtt álló, törrel lesújtó mezitelen oroszlándémon ábrázolása rövid felkunkorodó farokkal egy töredékes *kudurrum* szerepel, lásd Green 1986, 187, no. 56 és Pl. 10 = Seidl 1989, 20, no. 3 és Pl. 2a (Sb 30, Musée du Louvre, 22,3 × 22 × 8 cm, mészkö, Szúza, IV. Kaštíliašu uralkodása, Kr. e. 13. század).
 - A tárgy a Musée du Louvre honlapján: <https://collections.louvre.fr/ark:/53355/cl010174460> (link idézésének dátuma: 2022. 10. 08.).
 - 29 Az oroszlándémon egyetlen óasszír ábrázolása egy Külteperől származó agyagtablán megmaradt pecséthenger lenyomata (Kt c/k 505; i/h 186), lásd Özgüç 1965, 71, 81, no. 49. és Pl. 16.
 - 30 Green 1986, 195, no. 71, és Pl. 16.
 - 31 Green 1986, 195, fig. 16, no. 74 és Pl. 16.
 - 32 A fejpár műtárgyadataihoz lásd Green 1986, 197, nos. 76–77 és Pl. 18.
 - 33 A füllel rendelkező darab adataihoz lásd Muscarella 1992, 55, no. 21. A tárgy a The Metropolitan Museum of Art honlapján: <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/327416> (link idézésének dátuma: 2022. 10. 08.).
 - 34 A lesújtó isten azonosítási kísérleteihez lásd Rittig 1977, 211–213 („Gott in Angrifffhaltung mit Waffen”); Kolbe 1981, 116–121 („Typ XVI: Ninurta Genius”); Green 1983, 92 („House God”); Green 1986, 155, 15. jegyzet (Lulal lehetőségének felvetése Frans Wiggermann-nal folytatott személyes kommunikáció alapján); Moorey 2004, 138–139, no. 189 („Papsukkal/Ninšubur”).
 - 35 Wiggermann 1992, 36, 52, 63–64, 72 („god with raised fist” = Lulal).
 - 36 Wiggermann 1992, 58.
 - 37 A tárgy adataihoz lásd Moorey 2004, 138–139, no. 189 (Papsukkal/Ninšubur); a tárgy adataihoz az Ashmolean Museum Oxford honlapján: <https://collections.ashmolean.org/object/463452> (link idézésének dátuma: 2022. 10. 17.).
 - 38 Lulal mágiikus szerepköréhez és a rituálékban megjelenő alakjához bővebben lásd Wiggermann 1992, 36, 52, 63–64, 72.
 - 39 Namakura 2010, 18, 23.
 - 40 Az alakok különös elrendezéséhez a küzdelemjelenetben lásd Collon 1986, 179, no. 465 és Pl. 33. (BM 89725, British Museum, hematit, 18 × 8 mm).
 - 41 A palotadomborművek katalógusához lásd Green 1986, 197–204, nos. 78–104 és Pls. 19–25 (újjaszír); Green 1986, 232, nos. 153–154 és Pl. 41 (óperzsa).
 - 42 A kő reliefplakettek katalógusához lásd Green 1986, 204–208, nos. 105–115 és Pls. 26–30.
 - 43 A bronz reliefplakettek katalógusához lásd Green 1986, 208–209, nos. 116–117 és Pl. 30.
 - 44 A Pazuzu-fej formájú amulettek hátoldalán megjelenő lesújtó páros ábrázolásaihoz lásd Rowe 2009. MM 702.000, Museu Bíblic of Montserrat (Barcelona), MM 702.001 (Museu Bíblic of Montserrat (Barcelona): fegyvertelen, önálló lesújtó *ugallu*; VA 3931 (Vorderasiatisches Museum); BM WA 117941 (British Museum).
 - 45 Az agyagfigurák katalógusához lásd Green 1986, 213–225, nos. 121–133 és Pls. 33–36.
 - 46 A bronzszobrocskák katalógusához lásd Green 1986, 210–212, nos. 119–120 és Pl. 32.
 - 47 Az újjaszír rituális bronzkolomp adataihoz lásd Braun-Holzinger 1984, 84, no. 287 és Pls. 55, 58.
 - 48 A lesújtó páros bevéselt ábrázolása megtalálható egy többsoros nyaklánc elemeként funkcionáló későbabilóni gyöngy két oldalán, lásd Green 1986, 227, no. 134 és Pl. 36. (RMO A 1932/7.131, Rijksmuseum van Oudheden, 2,6 × 2,4 × 0,65 cm, zöldeskék kő). A tárgy a Rijksmuseum van Oudheden honlapján: <https://hdl.handle.net/21.12126/33748> (link idézésének dátuma: 2022. 10. 10.).
 - 49 A lesújtó páros kisméretű verziója Pazuzu alakja mellett először egy újbabilóni pecséthengeren jelenik meg a gliptikában, amelyen mindhárom figura egy mitológiai küzdelemjelenet felé fordulva látható, lásd Niederreiter 2019 (YPM BC 026360, YBC 12601, Yale Babylonian Collection, 26 × 13 mm, kék kalcedon). A tárgy a Yale Babylonian Collection honlapján: <https://collections.louvre.fr/ark:/53355/cl010174460>

- peabody.yale.edu/search/Record/YPM-BC-026360 (link idézésének dátuma: 2022. 10. 15.).
- 50 Az újelámi pecséhenger adataihoz lásd Green 1986, 231, nos. 150 és Pl. 40.
- 51 Az lesújtó párost ábrázoló újasszír és újbabilóni pecsétlők katalógusához lásd Green 1986, 228–230, nos. 138–148 és Pls. 37–39. A levantei térségből származó pecsétlő adataihoz, mely vélhetően import révén kerülhetett ide, lásd Green 1986, 231–232, no. 152 és Pl. 40. A lesújtó *ugallu* emellett három esetben önállóan is előfordul ezen a tárgytypuson, lásd Green 1986, 227–228, nos. 135–137 és Pls. 37.
- 52 A kapcsolódó régészeti anyag teljes katalógusához (beleértve az önállóan megjelenő *ugallu* alakját is) lásd Green 1986, 197–231, nos. 78–151.
- 53 Green 1986, 164–165.
- 54 A dombormű pár a Délnyugati palota rituális tisztálkodási helyiségként üzemelő 32. terméhez (EE) vezető bejárat (o) két oldalán helyezkedett el, melynek British Museumban őrzött darabjához lásd Green 1986, 197 no. 78 és Pl. 19 (BM 118932); a tárgy a British Museum honlapján: https://www.britishmuseum.org/collection/object/W_1856-0909-11 (link idézésének dátuma: 2022. 10. 10.). A relief párja (OD IV 30) elveszett, melyről fennmaradt egy Austen Henry Layard által készített rajz (1. kép); lásd Green 1986, 197, no. 79 és Pl. 19; Barnett–Bleibtreu 91–92, no. 362a és Pl. 266.
- 55 Kivételt képeznek a láthatatlan ellenfélre csatabárddal lesújtó önálló *ugalluk* egy Kr. e. 1. évezredi amulett elülső oldalának felső regiszterében, lásd Wiggermann 2007, 106, fig. 2; Wiggermann 2011, 313, fig. 6.
- 56 Black–Green 2003 165–166; Wiggermann 1992, 63–64; Kertai 2015, 329.
- 57 Wiggermann 1992, 169–172.
- 58 Wiggermann 1992, 86.
- 59 A szimmetria és az ún. kétoldali komplementaritás mint vizuális megjelenítési alapelvek alkalmazásához az újasszír uralkodói művészetben lásd Ataç 2006, 91–92.
- 60 Kertai 2015, 341–344.
- 61 Kertai 2015, 344–347
- 62 Az ún. mágikus trió ábrázolásának lehetséges nyomai felfedezhetők Sîn-ahhê-erîba palotadekorációs programjában, mely talán mintául szolgálhatott Aššur-bān-apli számára, lásd Battini 2014.
- 63 A *lahmu* azonosításához, szerepköréhez, filológiai háttéréhez és ábrázolástípusaihoz lásd Wiggermann 1981–1982.
- 64 A két reliefpanel a palota északnyugati főbejáratának két oldalán helyezkedett el, lásd Green 1986, 232, nos. 153–154 és Pl. 41.
- 65 Az ókori közel-keleti ikonográfiában a felemelt kar általános értelmezéséhez lásd Roberts 1998, 53–55.
- 66 A tárgy adataihoz lásd Heeβel 2002, 97–98, no. 15 és 195. A tárgy az Ashmolean Museum Oxford honlapján: <https://collections.ashmolean.org/object/462224> (link idézésének dátuma: 2022. 10. 16.).
- 67 Az amuletten szereplő három alak együttes előfordulása ezen kívül egy Assurból ismert feliratos Pazuzu-plaketten (Ass 4850 – VA 5163), továbbá a 49. jegyzetben már említett újbabilóni pecséhengeren (YPM BC 026360, YBC 12601) látható, lásd Niederreiter Zoltán tanulmányát jelen lapszámban, 52–53, 12. és 13. kép.
- 68 A tárgy adataihoz lásd Braun–Holzinger 1984, no. 285 és Pls. 55, 58. A tárgy a British Museum honlapján: https://www.britishmuseum.org/collection/object/W_1825-0503-79 (link idézésének dátuma: 2022. 10. 16.).
- 69 Boscawen 1903, 267; Barnett 1976, 50 és 53. Továbbá Edith Porada az 1985-ben a British Academyn tartott előadásában is a fenti értelmezésre hivatkozott („Monsters and Demons in Mesopotamia and Neighbouring Regions”: Bonham Carter Memorial Lecture, British School of Archaeology in Iraq at the British Academy on 12th June 1985), lásd Green 1986, 164.
- 70 Gadd 1936, 189.
- 71 Green 1986, 164.
- 72 Wiggermann 1992, 52.
- 73 A tárgy ikonográfiájának értelmezéséhez lásd Panayotov 138–139, fig. 6.9.
- 74 A tárgy adataihoz és ábrázolásának vonalrajzához lásd George 2016, 52–53, no. 63 és Pl. 138. A tárgy a Schøyen-gyűjtemény honlapján: <https://www.schoyencollection.com/magical-literature-introduction/babylonian-magic/ritual-against-demon-lamashtu-ms-2779> (link idézésének dátuma: 2022. 10. 12.).
- 75 Panayotov 2020, 132, fig. 6.1; A tárgy a Musée du Louvre honlapján: <https://collections.louvre.fr/ark:/53355/cl010120462> (link idézésének dátuma: 2022. 10. 12.).
- 76 A betegágy-jelenetek variációiról és a hozzájuk kapcsolódó mágikus lényekről a Lamaštu-amuletteken lásd Wiggermann 2007, 107–110.
- 77 A *flat perspective* alkalmazása további Lamaštu-amulettek betegágy-jelenetében is megjelenik: Panayotov 2020, 131–134 (AO 2491 és AO 22205). Az *apkallu*-papok mellett megjelenő, önálló lesújtó alak azonosítása a tárgyról publikált kép alapján erősen kérdéses, lásd Heeβel 2002, 126, no. 25 és 203–204 (IOM 1741); Heeβel 2002, 126–127, no. 27 és 206–207 (BM WA 108979 / 1914–4–7, 145).
- 78 A kolompon ábrázolt kompozícióhoz lásd a 84. jegyzetet.
- 79 A palota alaprajzához és a 2.B.1 altípus pontos lokációjához lásd Kertai 2015, 345 fig. 16.
- 80 A páros reliefpanel adataihoz (S terem bejárata), lásd Green 1986, 202, no. 95 és Pl. 23 (BM 118911); Green 1986, 202, no. 96 és Pl. 23 (elveszett); A BM 118911 relief a British Museum honlapján: https://www.britishmuseum.org/collection/object/W_1856-0909-28 (link idézésének dátuma: 2022.10.14.).
- 81 A páros relief adataihoz (T terem bejárata) lásd Green 1986, 203, no. 97 és Pl. 24 (elveszett); Green 1986, no. 98 és Pl. 24 (BM 118912). A BM 118912 relief a British Museum honlapján: https://www.britishmuseum.org/collection/object/W_1856-0909-25 (link idézésének dátuma: 2022.10. 14.).
- 82 A közép- és újasszír művészetben azonosítható, apotropaikus szerepkörű oroslánkentaurhoz lásd Black–Green 1992, 119.
- 83 Kertai 2015, 346.
- 84 A VA 2517 mágikus bronzkolompon ábrázolt kompozícióhoz lásd Panayotov 2013.
- 85 A mágikus bronzkolomp palástjának vonalrajzához lásd Panayotov 2013, 82, fig. 3.
- 86 Az AO 22205 bronz Lamaštu-amulett adataihoz lásd Heeβel 2002, 128–109, 209, no. 30; a tárgy a Musée du Louvre honlapján: <https://collections.louvre.fr/ark:/53355/cl010120479> (link idézésének dátuma: 2022.10.15.).
- 87 Az AO 22205 amulett képi ábrázolásainak narratívájához a *flat perspective* tükrében lásd Panayotov 2020, 134–136.
- 88 Az MTA–ELTE Lendület *Újasszír és Újbabilóni Pecséhengerek és Istenvilág* Kutatócsoport / MTA–ELTE Lendület *Neo-Assyrian and Neo-Babylonian Cylinder Seals and Divine World* Research Group által végzett, 2020–2025 között zajló öt éves kutatási projekt fő célkitűzése a Kr. e. 1. évezredi újasszír, újbabilóni és óperzsa pecséhengerek angol nyelvű digitális adatbázisának összeállítása, továbbá a tárgyakon szereplő ábrázolások előre meghatározott aspektusok szerint történő ikonográfiai vizsgálata. Jelen tanulmány szerzője a kutatócsoport tagja, a projekt vezetője pedig Niederreiter Zoltán.
- 89 A magángyűjteményben őrzött óperzsa pecséhenger adataihoz lásd Green 1986, 232, no. 155 és Pl. 40 (30 × 13, hematit) = Wagner–Boardman 2003, 128, no. 934 és Pl. 135 (30 × 12 mm, goethit).

- 90 Az újbabilóni vagy óperzsa pecséthenger adataihoz lásd Westenholz 2004, 80, no. 34 (BLMJ 2849 – BLMJ Seal 492, Bible Lands Museum, Jeruzsálem, 28 × 13 mm, kalcedon fém-applikációval).
- 91 Az újbabilóni pecséthenger adataihoz lásd Fales – Del Fabbro 2017, 134–135, no. 84 (Ligabue 84, Giancarlo Ligabue Foundation, Venetia, 23 × 11 mm, sötétbarna-féhér sávós ónix).
- 92 A mészkő plakett adataihoz lásd Álvarez-Mon – Garrison 2011, 333–334, no. 6, fig. 72 (Sb 43, Musée du Louvre, 14,5 × 15,5 × 1,6 [2,2] cm, mészkő, Szúza). A tárgy a Musée du Louvre honlapján: <https://collections.louvre.fr/ark:/53355/cl010174472> (link idézésének dátuma: 2022. 10. 15.).
- 93 A pecséthenger adataihoz lásd Porada 1981, 232, no. 1227 (M.76.174.420, Los Angeles County Museum of Art, Los Angeles, California, 23 × 11 mm, világosbarna márvány).
- 94 A tárgy adataihoz lásd Fales – Del Fabbro 2017, 216–217, nos. 157–158 (Ligabue 157–158, Giancarlo Ligabue Foundation, Venetia 27 × 25 × 2 cm, kő).
- 95 Az óperzsa pecséthenger adataihoz lásd Moortgat 1940, 151, no. 746 és Pl. 87 (VA 831, Vorderasiatisches Museum, 22 × 10 mm, kalcedon).
- 96 Az eddig még publikálatlan tárgy lenyomatáról készített fotóját Niederreiter Zoltán bocsátotta a szerző rendelkezésére, melyet korábban személyesen vizsgált meg a Metropolitan Museum of Art gyűjteményében.
- 97 Az újelami pecséthenger adataihoz lásd Merrillees 2005, 55, no. 17 és Pl. 7 (BM 89519 – 1861–6–28, 1), British Museum, 43 × 14 mm, üveges fajansz vagy frit). A tárgy a British Museum honlapján: https://www.britishmuseum.org/collection/object/W_1861-0628-1 (link idézésének dátuma: 2022. 10. 15.).
- 98 A fentiekben hivatkozott tárgyak összegzéséhez konkrétan lásd a 49., 90, 91 és 96. jegyzeteket.

Bibliográfia

- Ataç, M.-A. 2006. „Visual Formula and Meaning in Neo-Assyrian Relief Sculpture”: *The Art Bulletin* 88/1, 69–101.
- Álvarez-Mon, J. – Garrison, M. B. (szerk.) 2011. *Elam and Persia*. Winona Lake, IN.
- Barnett, R. D. 1976. *Sculptures from the North Palace of Ashurbanipal at Nineveh (668–627 B.C.)*. London.
- Barnett, R. D. – Bleibtreu, E. – Turner, G. 1998. *Sculptures from the Southwest Palace of Sennacherib at Nineveh*. London.
- Battini, L. 2014. „An UGALLU, a Smiting God and a Man with a Spear in Sennacherib’s Palace Reliefs. A Precursor of an Assurbanipal’s Motif?”: *Aula Orientalis* 32/1, 165–167.
- Black, J. – Green, A. 1992. *Gods, Demons and Symbols of Ancient Mesopotamia. An Illustrated Dictionary*. London.
- Boscawen, W. S. C. 1903. *The First of Empires. “Babylon of the Bible” in the Light of Latest Research. An Account of the Origin, Growth, and Development of the Empire, Civilization, and History of the Ancient Babylonian Empire, from the Earliest Times to the Consolidation of the Empire in B.C. 2000*. London – New York.
- Braun-Holzinger, E. A. 1984. *Figürliche Bronzen aus Mesopotamien*. (Prähistorische Bronzenfunde 1/4.) Munich.
- Collins, D. J., SJ (ed.) 2015. *The Cambridge History of Magic and Witchcraft in the West from Antiquity to the Present*. Cambridge.
- Collon, D. 1972. „The Smiting God. A Study of a Bronze in the Pomerance Collection in New York”: *Levant* 4, 111–134.
- Collon, D. 1982. *Catalogue of the Western Asiatic Seals in the British Museum. Cylinder Seals II: Akkadian, Post-Akkadian, Ur III Periods*. London.
- Collon, D. 1986. *Catalogue of the Western Asiatic Seals in the British Museum. Cylinder Seals III: Isin-Larsa and Old Babylonian Periods*. London.
- Collon, D. – Porada, E. 2016. *Catalogue of the Western Asiatic Seals in the British Museum. Cylinder Seals IV: The Second Millennium BC Beyond Babylon*. London.
- Delaporte, L. 1920. *Musée du Louvre. Catalogue des cylindres orientaux. Cachets et pierres gravées de style oriental 1: Fouilles et missions*. Paris.
- Fales, F. M. – Del Fabbro, R. 2017. „Cylinder Seal with ‘Lion-Demons’”: A. Favaro (szerk.): *Signs before the Alphabet. Journey to Mesopotamia at the Origins of Writing*. Florence, 134–135, no. 84.
- Fales, F. M. – Del Fabbro, R. 2017. „Stone Bas-relief with Banqueting Scene”: A. Favaro (szerk.): *Signs before the Alphabet. Journey to Mesopotamia at the Origins of Writing*. Florence, 216–217, nos. 157–158.
- Frankfort, H. – Jacobsen, T. 1955. *Stratified Cylinder Seals from the Diyala Region*. (Oriental Institute Publications 72.) Chicago.
- Gadd, C. J. 1936. *The Stones of Assyria. The Surviving Remains of Assyrian Sculpture, their Recovery and their Original Positions*. London.
- George, A. R. 2016. *Mesopotamian Incantations and Related Texts in the Schøyen Collection*. (Cornell University Studies in Assyriology and Sumerology 32 – Manuscripts in the Schøyen Collection, Cuneiform Texts 7.) Bethesda, MD.
- Green, A. 1983. „Neo-Assyrian Apotropaic Figures. Figurines, Rituals and Monumental Art, with Special Reference to the Figurines from the Excavations of the British School of Archaeology in Iraq at Nimrud”: *Iraq* 45/1, *Papers of the 29 Rencontre Assyriologique Internationale, London, 5-9 July 1982*, 87–96.
- Green, A. 1984. „Beneficent Spirits and Malevolent Demons. The Iconography of Good and Evil in Ancient Assyria and Babylonia”: *Visible Religion* 3, 80–105.
- Green, A. 1986. „The Lion-Demon in the Art of Mesopotamia and Neighbouring Regions (Taf 2–41)”: *Baghdader Mitteilungen* 17, 141–254.
- Green, A. 1988. „Note to the ‘Lion-Demon’”: *Iraq* 50, 167–168.
- Green, A. 1994. „Mischwesen B. Archäologie. Mesopotamien”: D. O. Edzard et al. (szerk.): *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie* 8/3–4, Berlin – New York, 246–264.
- Green, A. 2000. „Hell’s Angels. Zur Ikonographie des Todes in der neuassyrischen und neubabylonischen Bildkunst”: *Altorientalische Forschungen* 27/2, 242–250.
- Heeßel, N. P. 2002. *Pazuzu. Archäologische und Philologische Studien zu einem altorientalischen Dämon*. (Ancient Magic and Divination 4.) Leiden–Boston.
- Huxley, M. 2000. „The Gates and Guardians in Sennacherib’s Addition to the Temple of Assur”: *Iraq* 62, 109–137.
- Kertai, D. 2015. „The Guardians at the Doors. Entering the Southwest Palace in Nineveh”: *Journal of Near Eastern Studies* 74/2, 325–349.
- Kolbe, D. 1981. *Die Reliefprogramme religiös-mythologischen Charakters in neuassyrischen Palästen. Die Figurentypen, ihre Benennung und Bedeutung*. Frankfurt am Main.
- Merrillees, P. H. 2005. *Catalogue of the Western Asiatic Seals in the British Museum. Cylinder Seals VI: Pre-Achaemenid and Achaemenid Periods*. London.

- Moorey, P. R. S. 2005. *Ancient Near Eastern Terracottas. With a Catalogue of the Collection in the Ashmolean Museum, Oxford*. Oxford.
- Muscarella, O. W. 1992. „Head of a Lion-Griffin”: *The Metropolitan Museum of Art Bulletin* 49/4 (*Ancient Art: Gifts from the Norbert Schimmel Collection*), 55, no. 21.
- Namakura, C. 2010. „Dedicating Magic. Neo-Assyrian Apotropaic Figurines and the Protection of Assur”: *World Archaeology* 36/1, 11–25.
- Niederreiter, Z. 2019. „Cylinder Seal Showing Pazuzu, Lulal, and Ugallu”: A. W. Lassen – E. Frahm – K. Wagensohnner (szerk.): *Ancient Mesopotamia Speaks. Highlights of the Yale Babylonian Collection*. New Haven – London, 236, no. 58.
- Özgülç, N. 1965. *The Anatolian Group of Cylinder Seal Impressions from Kültepe*. (Türk Tarih Kurumu Yayınlarından 5.22.) Ankara.
- Panayotov, S. V. 2013. „A Copper Bell to Expel Demons in Berlin”: *Nouvelles Assyriologiques Brèves et Utilitaires* 2013/3, 80–87.
- Panayotov, S. V. 2020. „Healing in Images and Texts. The Sickbed Scene”: J. Cale Johnson (szerk.): *Patients and Performative Identities. At the Intersection of the Mesopotamian Technical Disciplines and Their Clients*. Philadelphia.
- Porada, E. 1981. „Stamp and Cylinder Seals of the Ancient Near East”: G. Markoe – P. R. S. Moorey (szerk.): *Ancient Bronzes, Ceramics and Seals. The Nasli M. Heeramaneck Collection of Ancient Near Eastern, Central Asiatic, and European Art. Gift of The Ahmanson Foundation. Los Angeles County Museum*. Los Angeles, 187–234.
- Rittig, D. 1977. *Assyrisch-babylonische Kleinplastik magischer Bedeutung vom 13.-6. Jh. v. Chr.* (Münchener vorderasiatische Studien 1, Münchener Universitäts-Schriften: Philosophischer Fachbereich 12.) München.
- Roberts, H. E. 1998. *Encyclopedia of Comparative Iconography. Themes Depicted in Works of Art 1–2 (A–Z)*. New York.
- Rowe, I. M. 2009. „Ceramic Stamp-Seal Amulets in the Shape of the Head of Pazuzu”: *Iraq* 71, 151–159.
- Seidl, U. 1989. *Die babylonischen Kudurru-Reliefs. Symbole mesopotamischer Gottheiten*. (Orbis Biblicus et Orientalis 87.) Fribourg–Göttingen.
- Teissier, B. 1996. *Egyptian Iconography on Syro-Palestinian Cylinder Seals of the Middle Bronze Age*. (Orbis Biblicus et Orientalis Series Archaeologica 11.) Fribourg–Göttingen.
- Wagner, Cl. – Boardman, J. 2003. *Studies in Gems and Jewellery I. A Collection of Classical and Eastern Intaglios, Rings and Cameos*. (BAR International Series 1136.) Oxford.
- Westenholz, J. G. 2004. „Cylinder Seal with Lion-Demons”: J. G. Westenholz: *Dragons, Monsters and Fabulous Beasts*. (Exhibition catalogue, Bible Lands Museum.) Jerusalem, 80, no. 34.
- Wiggermann, F. A. M. 1981–1982. „Exit talim! Studies in Babylonian Demonology, I”: *Jaarbericht van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap Leiden* 27, 90–105.
- Wiggermann, F. A. M. 1992. *Mesopotamian Protective Spirits. The Ritual Texts*. (Cuneiform Monographs 1.) Groningen.
- Wiggermann, F. A. M. 1994. „Mischwesen A. Philologisch. Mesopotamien”: D. O. Edzard et al. (szerk.): *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie* 8/3–4, Berlin – New York, 222–245.
- Wiggermann, F. A. M. 2007. „Some Demons of Time and their Functions in Mesopotamian Iconography”: B. Groneberg – H. Spieckermann (szerk.): *Die Welt der Götterbilder*. Berlin, 102–116.
- Wiggermann, F. A. M. 2011. „The Mesopotamian Pandemonium. A Provisional Census”: *Studi e materiali di storia delle religioni* 77/2, 298–322.